

BÉKÉS MÁRTON¹

Fasizmus és erőszak

Fascism and violence

Absztrakt

A fasizmus genezise Franciaországba vezet vissza, ahol Georges Sorel eszméi nyomán a 20. század elején kialakult a forradalmi szindikalizmus elmélete és gyakorlata. A marxizmus belső kritikájából származó eszme és a szakszervezetek által szervezett általános sztrájk képe hamarosan Olaszországban is megjelent. Az olasz nacionalizmus és irredentizmus hamar összekapcsolódott a forradalmi szindikalizmussal. Ennek a közegnek a köreiből emelkedett ki Benito Mussolini, aki az első világháborús interventizmus szocialista szószólója lett, és akinek mozgalmához a futuristák is csatlakoztak. A fasizmus 1919 és 1922 közötti forradalmi korszakához az 1943 és 1945 közötti salò időszak jelentett visszatérést. A fasizmus gondolatának eredendő eleme volt a soreli erőszakelmélet.

Kulcsszavak: fasizmus, erőszak, szindikalizmus, szocializmus, nacionalizmus, forradalom, Georges Sorel, Benito Mussolini

Abstract

The genesis of fascism goes back to France, where the theory and practice of revolutionary syndicalism developed in the early 20th century, following the ideas of Georges Sorel. The idea, which arose from the internal critique of Marxism and the image of a general strike organized by trade unions, soon appeared in Italy. Italian nationalism and irredentism were soon linked to revolutionary syndicalism. Benito Mussolini, who became the socialist advocate of interventionism in World War I, emerged from this milieu, joined by the Futurists. The revolutionary period of fascism between 1919 and 1922 was revived by the Salò period between 1943 and 1945. The Sorelian theory of violence was a part of the original idea of fascism.

Keywords: facism, violence, syndicalism, socialism, nationalism, revolution, Georges Sorel, Benito Mussoli

¹ Igazgató, XXI. Század Intézet; főszerkesztő, *Kommentár* folyóirat.

Georges Sorel (1847–1922) korszakos gondolkodó volt, aki a Népek Tavasza előtt egy évvel született és a *marcia su Roma* előtt két hónappal hunyt el. Követője, a brit vorticista mozgalom tagja, az angol-amerikai Wyndham Lewis találóan azt mondta róla a 20. század nagy izmusaira utalva, hogy ő „minden kortárs politikai mozgalom kulcsa”. Nonkonformista, ellentmondásos személyiségénél már csak követőtáborra volt sokszínűbb: hatást gyakorolt Szabó Ervinre, de nevezték a „konzervatív forradalom ősatyjának” is.² Sorel egyaránt megtermékenyítette a weimari Németország két eredeti gondolkodóját: Carl Schmittet és Walter Benjaminget. Előbbinél ez különösen a liberális-demokratikus parlamentarizmust kritizáló művében érhető tetten, amely 1923-ban jelent meg (*Geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*), sőt ugyanekkor írott *A mítosz politikai elmélete* című tanulmányában felfedte gondolatai eredetét, és tisztelettel adózott Sorel előtt, aki az általános sztrájkban „cselekvésre és nagy hősiességre készítő erőt” lelt – amit minden joggal nevezhetünk drámai, irracionális mítosznak.³ Ilyen mítosz, mint írta, a nemzet is. Sorel az anarchisztikus korszakát élő Walter Benjaminra is pozitív hatást gyakorolt, aki 1921-es *Az erőszak kritikája* című esszéjében maga is vallott erről. A jó ideig eltemetett életmű interpretációjához 1968, pontosabban a '60-as, '70-es évek új típusú – dekolonizációt kísérő, diáklázadással együtt járó és terrorizmust jelentő – erőszakja járult hozzá. Ennek során a liberális-konzervatív nyugati konszenzus szerzői olyan „rendellenes alaknak” nevezték, aki „jobb- és baloldali radikálisokat egyaránt inspirált” (Isaiah Berlin), ugyanők a „leghíresebb európai erőszak-apologétának” tartották (Jacob Talmon), mert úgy gondolták, hogy azon kevés kivételekhez tartozik, akik az erőszaknak a politikaelméletben konstituáló, elsődleges szerepet tulajdonítottak és „az erőszakot önmagáért magasztalták” (Hannah Arendt).⁴ Egy neves amerikai történész 1968 februárjában összesen kilenc hasonlóságot talált az Új Baloldal és Sorel között.⁵ Ám Sorelnek mégsem ez volt az első reneszánsza, hanem a fasizmus.

² Mohler 2004. Lásd még Szénási 2000.

³ Schmitt 2002, 179, 185.

⁴ Berlin 1979; Talmon 1969.

⁵ Horowitz 1968, v–xviii.

Francia kapcsolat

Sorel normandiai születésű, fiatalkorában legitimista közlekedésmérnök, 1889-ben tradicionalista könyvet írt Szókratész peréről, majd 1892-es nyugdíjba vonulása után Párizsba költözött és politikai írásra adta fejét – eleinte ortodox marxista volt, aztán a revizionistákkal szimpatizált, végül 1896-ban rátalált Giambattista Vico *ricorso*-elméletére, amely az újjászületést hirdette. Ebben az időben Henri Bergson vitalizmus is élénk hatást gyakorolt rá – a fővárosban látogatta nyilvános előadásait –, akárcsak Nietzsche és az őskereszténység. Micsoda elegyl! 1902 és 1908 között az anarchoszindikalisták táborában találjuk, aki szövegeit a franciaországi *Le Mouvement socialiste*-ben és az olaszországi *La Divenire sociale*-ben párhuzamosan közölte. Utóbbiban jelent meg az erőszakról írott cikksorozata is, amely 1906-ban először olaszul, majd két év múlva franciául, könyv formátumban is napvilágot látott. Ez a *Gondolatok az erőszakról*, a politikatörténet bízvást egyik legkülönösebb és legizgalmasabb alkotása. 1908-ban Sorel két másik kötetet is közreadott, amelyek árnyalták mondanivalóját: *A haladás illúzióját* és *A marxizmus fölbomlását*.

Kis kitérő: a *fin de siècle* és a századelő idején a szindikalizmus jelentős – társadalmi, gazdasági, politikai – mozgalom volt Franciaországban. Számos csoport működött: 1890-ben hozta létre saját szindikalista pártját (Parti ouvrier socialiste révolutionnaire) Jean Allemane, 1895-ben jött létre a Confédération générale du travail (CGT), 1897-ben az anarchista Fernand Pelloutier – Sorel barátja – vezetésével működő Fédération des Bourses du travail-hoz már negyedmillióan tartoztak. 1890 és 1910 között több hullámban zajlottak erőszakos sztrájkok, és míg a 19. század utolsó évtizedében egy évben átlagosan 420 munkabeszüntetést számoltak, addig a 20. század első évtizedében 740-et, a benne résztvevők létszáma pedig két és félszeresére nőtt.

A híres-neves kötet a forradalmi szindikalizmus alapszövegén túl általános erőszakelméletet is ad, a kettőt ráadásul egymásra vonatkoztatja, mégpedig a mitikus magasságokba emelt általános sztrájk képével. Sorel a kötet anyagának összeállításakor sem a marxizmus aktualizálásán dolgozó revizionisták, sem a polgári szociáldemokraták táborába nem tartozott, elutasította a parlamentáris demokráciát, a polgári liberalizmust, de a francia szakszervezetekben (*bourse du travail*) sem

csak a munkásság érdekvédelmi és kulturális szervezeteit látta, hanem olyan harci szervezeteket, amelyek a burzsoáziától való végleges elkülönülést valósítják meg; ennek végén az osztályharc epikus csatává növekszik és a proletariátus győzelméből egy morálisan megújult társadalom születik. Sorel fő problémája ugyanis a dekadencia, amelyet hite szerint erőszakkal kell visszafordítani: a nagy *ricorso* alanya a proletariátus, eszköze az erőszak, mítosza az általános sztrájk.

A kötet első kiadása bevezetővel indul, amely voltaképpen egy 1907-ben írott levél barátjához, a könyv anyagát egybeszerkesztő Daniel Halévyhez. Sorel már itt leszögezi, hogy a legnagyobb kollektív történelmi tettek végcéljai hatalmas képekben fogalmazódnak meg, amelyeket mítoszoknak nevez. Ezek készítik fel az embereket a harcra, mert közös ihletet adnak nekik tetteik végrehajtásához. Érdemes az erről szóló megfogalmazását hosszabban is idézni, itt ugyanis „mítoszokról van szó, amelyekben egy nép, egy párt vagy egy osztály legerősebb törekvései jelennek meg; olyan törekvések, amelyek ösztönös erővel törnek be tudatunkba az élet legkülönbözőbb körülményei között, és teljesen reális jelleget kölcsönöznek a legközelebbi cselekvés reményeinek”.⁶ Ilyen hatalmas mítosz az általános sztrájk is, amelyet hol a „napóleoni ütközetekhez” hasonlít, hol a „sztrájk eposzának” nevez. Mint fogalmazott, „a szindikalisták [...] az egész szocializmust az általános sztrájk drámájába sűrítik”, amelyet csak egyben, történelmi tablóként lehet megragadni, hiszen „egyedül csak a mítosz összessége számít”, így hát az általános sztrájkot is osztatlan egészként kell felfognunk, mégpedig mint „a kapitalizmusból a szocializmusba való katasztrofális átmenetet” – fogalmaz a kötet későbbi részeiben.⁷

A könyvben az általános sztrájk mitológiája – különösen az erőszak központi szerepe miatt, amely eszkatologikus rangra emelkedik – a politikai teológia ornátusát ölti magára. Annál is inkább így van ez, ha elolvassuk, hogy a forradalmi szindikalizmus végcélja a megújulást hozó proletariátus és a dekadens burzsoázia világának teljes elváltatása; ezt pedig, mint írja is, „a reformációhoz hasonlíthatnánk, amely meg akarta akadályozni, hogy a kereszténység a humanisták befolyása alá kerüljön”. Ezért utasítják el a parlamentarizmust és a polgári államot;

⁶ Sorel 1994, 116.

⁷ Vö. Sorel 2023, 179.

mindennek köszönhetően pedig végezetül „így születik meg a sztrájkok gyakorlatából egy katasztrofális forradalom”.⁸ Számos idézet és analógia hozható arra, hogy a forradalmi szindikalizmus egy új, energikus hit, mint ahogyan a későrómai kor kereszténysége is volt, ennél fogva a proletariátus győzelme morális kérdés. Sokszor az az érzésünk, hogy az ősegyháznak az ipari munkásság, az üdvösség harcának az általános sztrájk, a második eljövételnek pedig a forradalom felel meg. Nem csoda, ha azt mondták róla, hogy megírta a szindikalizmus metafizikáját. „A szindikalista irányvonal értelmében az ellentéteket elsímításuk helyett előtérbe kell állítani, a lehető legvilágosabb képet kell alkotni az egymással harcoló csoportosulásokról” – áll az egyik helyen, míg másutt azt írja, hogy „az intézmények és az erkölcsök egyetemes romlásában maradt még valami, ami hatalmas, friss és sértetlen, ami voltaképpen a forradalmi proletariátus lelke; ezt nem fogja magával sodorni az erkölcsi értékek általános hanyatlása”.⁹ A proletariátust szó szerint akháj típusnak hívja, homéroszi hősökhez hasonlítja, nietzschei alaknak nevezi és tragikus-heroikus lelkiállapottal jellemzi.

A proletárerőszak – mint írja – akkor és azért kap szerepet, amikor a burzsoázia a polgári humanitarizmus révén megpróbálná pacifikálni a munkásságot, konszolidálni a kapitalizmust, ezzel csak folytatva a társadalom degenerálódását. Az erőszak és a sztrájkok biztosítják, hogy teljes legyen a szakadás a két világ között, a forradalom révén pedig a munkásság átvehesse a gazdasági fölépítmény vezetését – immár a saját, magasabb erkölcsi színvonalán. A pontos meghatározás így szól: „A proletárerőszak [...] egész egyszerűen háborús aktus, katonai demonstráció értékével bír és az osztályok elkülönülésének megjelölésére szolgál.”¹⁰ Megkülönbözteti egymástól a kényszer (*force*) és az erőszak (*violence*) fogalmait, előbbit a polgári társadalom absztrakt, szisztematikus, állam által gyakorolt, gépies gyakorlatának nevezi, utóbbit viszont önvédelemnek, amely azonnali, spontán és konkrét – előbbi represszió, utóbbi incidens, úgy is inkább képzeletbeli, stilizált, majdhogynem esztétikus. Éppen ezért az általános sztrájk nem megállít vagy megbénít, hanem az összes termelőerő munkakényszer alóli felszabadítását

⁸ Sorel 1994, 49, 65.

⁹ Uo. 113, 246.

¹⁰ Uo. 106.

jelenti. Ebben nyilvánulna hát meg az a fenséges „új világ” születése, amely a „termelők erkölcsse” szerint rendezkedik bel! A könyv első francia kiadása ezekkel a szavakkal zárul: „A szocializmus az erőszaknak köszönheti azokat a magasrendű erkölcsi értékeket, amelyekkel megváltja a modern világot.”¹¹ Ezzel kapcsolatos apokaliptikus gondolatait megerősítette *Az erőszak apológiája* című, 1908-ban írott függelékben, amelyben úgy fogalmazott, hogy

„a szocializmus az erőszak apológiája nélkül nem maradhat fenn. A proletariátus sztrájkokban bizonyítja létét. [...] A sztrájk háborús jelenség; nagy hazugság tehát azt mondani, hogy az erőszak járulékos zavar, amelynek el kell tűnnie a sztrájkokból. A társadalmi forradalom ennek a háborúnak a kiterjesztése, és minden sztrájk e háború egy-egy epizódja [...] akárcsak a napóleoni harcok, megszünteti az egész kárhozott rendszert. [...] Az a társadalmi háború, amelyre a proletariátus a szakszervezetekben szüntelenül készülődik, egy új, a termelők népének megfelelő civilizáció elemeit hozhatja létre.”¹²

Így lett Sorel politikai prózájából az erőszak epikája. Mert mi is volt ez? – politikai líra, társadalmi prófécia, egy végidők perspektívájából megírt 20. századi *ricorso* mítosza.

Sorel politikailag is aktív volt: 1910-ben tanítványával, a szindikalista Edouard Berth-tel, a monarchista Georges Valois-val, illetve Jean Variot-val *La Cité française* címmel nemzeti szindikalista lapot kezdeményezett, amely végül csak két évvel később valósult meg. Az 1912 és 1914 között működő *Cahiers du Cercle Proudhon* nevéből adódóan a Proudhon Kör folyóirata volt, amely első számának élén közölte a Cité française kiáltványát, deklarálva, hogy „a demokrácia a múlt század legnagyobb tévedése”, mellyel szemben most egyesült egymással a Charles Maurras-féle integrális nacionalizmus és a Sorel-féle forradalmi szindikalizmus. A lap első, 1912. január–februári száma Proudhon előtt tisztelgett, a tavasszal kiadott második öt és Sorelt köszöntötte, a harmadik, nyári duplaszámot viszont már teljes egészében neki szen-

¹¹ Uo. 246.

¹² Uo. 274.

telték. Jellemző, hogy a kör tagjainak írásait Georges Valois szerkesztette egybe, mégpedig *La monarchie et la classe ouvrière* (1914) címmel [A királyság és a munkásság kapcsolatáról]. A furcsának ható, de a váltságát élő Harmadik Köztársaság antiliberális gondolkodói számára kézenfekvő – Benedikt Kaiser kifejezésével – „keresztfront” felállításának előzményei is akadtak: Sorel 1909-ben üdvözölte Maurras *Enquête sur la monarchie* című programírását és egy vele készített interjú is megjelent a szerző lapjában, az *Action française*-ben. 1910 januárjában bemutatották a királypárti újság köréhez tartozó Paul Bourget *Barikád* című darabját, amelyben színpadra állította a *Gondolatok az erőszakról* egyik fejezetét, áprilisban pedig Sorel közölt címlapos ismertetést barátja, a katolikus költő, Charles Péguy Jeanne d’Arcról szóló színdarabjáról. Az együttműködés 1912-ig tartott. Sorel 1911-ben kezdeményezte a *L’Indépendance* című lap elindítását (főszerkesztő: Jean Variot), amely a nemzet regenerációjának jegyében állt, 1913-as megszűnéséig ide dolgozott. A lap szerkesztőségéhez tartozott a misztikus nacionalista író, Maurice Barrès is. A közeledést és az együtt, de legalábbis egymás mellett munkálkodást elősegítette, hogy a századvég nagy vízválasztója, a Dreyfus-ügy kérdésében egy oldalra kerültek, hiszen Sorel átlépett az antidreyfusardok táborába (*La révolution dreyfusienne*, 1909) és mindvégig megmaradt hívő katolikusnak.

Sorel az első világháború alatt elhallgatott, és legközelebb 1918–19-től mint a bolsevik forradalom védelmezője hallatott újra magáról, amely mellett haláláig ki is tartott, sőt nagy könyve negyedik kiadása végére egy *Lenin mellett* című függelékkel csatolt, amely azzal az óhajával zárult, hogy „mielőtt sírba szállok, bárcsak láthatnám, hogyan aláz-zák meg a gőgös polgári demokráciákat, amelyek ma olyan cinikusan győzedelmeskednek”.¹³ A *haladás illúziójának* harmadik kiadását annyival egészítette ki 1921-ben, hogy „a szocializmus reneszánszát a bolsevizmus hozza el”.

Halála után évekkel történt, hogy egyazon héten jelentkezett be a Bibliothèque Nationale igazgatójánál a fasiszta Olaszország és a kommunista Szovjetunió párizsi nagykövete, azzal a szándékkal, hogy a nagy szegénységben elhunyt gondolkodó sírját méltó módon gondoz-nák. Bár a távoli rokonok nem kértek a segítségből, a gesztus jelzésérté-

13 Uo. 287. Vö. Meisel 1950a.

kü és nem politikai jelentőség nélküli. Érdekes fejlemény, hogy életpályája végén Leninre esküdött, aki az 1908-ban megjelent *Materializmus és empiriokriticizmus*ban „közismerten zavarosfejűnek” nevezte, amely alcíme szerint „kritikai megjegyzés egy reakciós filozófiáról”, ám ebben még csak nem is a legnagyobbak között, hanem mellékesen említette meg így Sorel nevét. Más kérdés, hogy Sorel szerint Lenin sohasem olvasta a műveit, és nem ő lett leninista, hanem Lenin soreliánus. Ugyanakkor – ha minden igaz – 1912–14 között jó véleménnyel volt az olasz szocialisták forradalmi szárnyához tartozó Mussoliniről, az 1914-es anconai pártkongresszus eredményét pedig állítólag úgy kommentálta, hogy „ez a fiatalember világhírt fog szerezni magának”. Ám későbbi mozgalmát nem különösebben szívlelhette, legalábbis Benedetto Croce-hez írott leveleinek tanúsága szerint, noha a későbbi Duce több alkalommal is nagy egyetértéssel hivatkozott rá.

Sorel sokrétű örökségét nagyszerűen demonstrálja két leghívebb követőjének életpályája, amely távolról indult, hatása alatt összeért, majd ismét elvált egymástól – ők voltak az ifjúsoreliánusok. Az 1875-ös születésű Édouard Berth és nála három évvel fiatalabb Georges Valois számára a polgári demokrácia dekadenciája jelentette a fő problémát, ami ellen Berth eleinte a szocialisták, majd az anarchoszindikalisták, Valois pedig a Sorel-lel való személyes ismeretségből fakadó forradalmi szindikalizmus, később pedig integrális nacionalizmus táborában küzdött. Az 1910-es évek első harmadában találtak egymásra: Berthet a köztársaságot hevesen támadó monarchizmus, Valois-t pedig a szindikalizmus forradalmi ereje ragadta meg: három éven át közösen szerkesztették a *Cahiers du Cercle Proudhont*. 1924-ben hasonlóképpen tekintettek vissza erre az időszakra: Berth a folyóirat néhány számát „*avant la lettre* fasizmus”-nak nevezte, míg Valois *A fasizmus* című kötetében úgy méltatta a lap megalapítását, hogy „1912-ben készen állt a fasiszta szintézis”. Egykori olvasójuk, a későbbi eurofasiszta kollaboráns Pierre Drieu La Rochelle „ifjúfasizmusként” emlékezett vissza a folyóírra, amelyet olyanok olvastak, akik „imádták a heroizmust és az erőszakot”.

Az első világháború után Berth – aki voltaképpen az egyetlen igazi soreliánus volt – hűen követte mesterét a leninizmus felé: belépett a Francia Kommunista Pártba, majd 1926-ban kiadott könyvében – melyhez Sorel még 1914-ben írta az előszót – többek között a hagyo-

mány és a forradalom összeházasítására tett kísérletet (*Les méfaits des intellectuels*). 1924-ben írott fő művéhez (*Du „Capital” aux „Réflexions sur la violence”*), amely A tőkétől a Gondolatok az erőszakról-ig tekintette át a szocializmus elméleteit, 1932-ben egy antisztálinista utóiratot csatolt. 1935-től 1939-ben bekövetkezett haláláig ismét napirendre tűzte a szindikalizmus kérdését.

Valois 1918 után szakított Maurras-ékkal, 1924-ben *Nemzeti forradalom* címmel könyvet írt, egy év múlva pedig létrehozta Le Faisceau nevű autoriter-korporativista pártját. Három évvel később új pártot alapított Republikánus Szindikalisták néven, majd az 1934-es válság után balra fordult, és az akkoriban népszerű európai tervgazdálkodás (*planisme*) szószólója lett; ez a '30-as évek közepe-vége francia nonkonformista gondolkodásának balszárnyához tartozott. Később új irányt hirdetett „kommunitárius liberalizmus” néven. 1944-ben a megszállók hazafias ellenállási tevékenysége miatt elfogták, és 1945 februárjában Bergen-Belsenben halt meg tífuszban.¹⁴

E hosszú utat egyben is meg lehetett tenni: vizsgáljuk csak meg, hogy a Sorel szindikalista újságcikkeit hazájában közlő *Le Mouvement socialiste* főszerkesztője, Hubert Lagardelle milyen pályát futott bel! Mint CGT-aktivista újságíró, huszonöt évesen, 1899-ben alapította meg – Marx unokájának hozzájárulásával – a francia szocialisták elméleti folyóiratát, amely egészen 1914-ig megjelent. Azután 1926-ban belépett Valois fasiszta pártjába, majd hozzá hasonlóan dolgozott a *Plans* magazinnak. 1932–40 között hazája római nagykövetségén szolgált, 1942–43-ban pedig a Vichy Franciaország Laval-kormányában elvállalta a munkaügyi minisztérium vezetését. A soreliánusok első és második nemzedékének pályájára később még egyszer visszatérünk.

A fasizmus születése

A 20. század első másfél évtizedében érvényesülő francia–olasz transzfer hajtószíja a szindikalizmus volt, forgótárcsája pedig Sorel. A 19–20. század fordulóján mindkét latin országban jellemző volt a hagyományos marxizmus antimaterialista revíziója, ugyanakkor a polgári politizálás

¹⁴ Mazgaj 1982; Roth 1980; Wilde 1986.

antiparlamentáris elutasítása is, amely kézenfekvő módon csatornázódott be a szakszervezeti és sztrájkmozgalom forradalmi verziójába. Itt találtak otthonra a hivatalos munkásmozgalomból kitagadott anarchisták, akik nem riadtak vissza az erőszaktól. A prefasizmus megszületéséhez az is hozzájárult, hogy a fennálló rendszerrel szemben két oldalról szervezkedők – szindikalisták és nacionalisták – Franciaországban és Olaszországban egyaránt a nemzeti kérdésen keresztül kerültek közel egymáshoz, itt a francia forradalom nacionalizmusának és a nem marxista Proudhon örökségének segítségével, ott az 1911-es líbiai olasz–török háború oldalvívén, amelyet egyébként Sorel is támogatott. Mint arról már szó esett, Sorel forradalmi szindikalista szövegeinek jelentős része olaszul jelent meg, olyannyira, hogy ezekből sok a mai napig nincs lefordítva anyanyelvére. Sorel ráadásul szerteágazó levelezést folytatott a korszak olasz értelmiségének krémjével, úgymint Benedetto Croce, Vilfredo Pareto és Guglielmo Ferrero. Nagy tisztelője volt az olasz idealista-nacionalista író-költőnek, Alfredo Orianinak, aki nem mellesleg Mussolini egyik kedvenc szerzője volt, különösen *La rivolta ideale* című könyve miatt, ami a *Gondolatok az erőszakról*-al azonos évben jelent meg; összes műveit névleg Mussolini szerkesztette, 1924-ben pedig ünnepélyes menetet vezetett sírjához. Sorel olasz kapcsolatainak erősségét és minőségét jellemzi, hogy első életrajzát is egy olasz – az *Avanguardia socialista*, az *Il Divenire sociale* és a *La Lupa* szindikalista munkatársa, a későbbi fasiszta képviselő, Agostino Lanzillo – írta róla, még 1910-ben. Látni fogjuk, hogy a korai fasizmus vezető mozgalmárjai és funkcionáriusai között hemzsegték a Sorel-féle francia iskola olasz tanulói: forradalmi szocialisták, szindikalisták, erőszakhívó interventisták.

Az izraeli eszmetörténész, Zeev Sternhell szerint igen erős franciaországi gyökerekről kell beszélünk, ahonnét a forradalmi szindikalizmus mellett a nemzeti forradalom eszméje is eredt, sőt ezek szintézise is itt alakult ki.¹⁵ A prefasizmus olasz összetevője azonban legalább ennyire fontos volt, mégpedig a forradalmi szindikalizmus, a baloldali interventizmus és a futurizmus elegyének kialakulása miatt. Hovatóvább nem túlzás francia eszméről és olasz gyakorlatról sem beszélni, hiszen a fasizmus – minden, Rómából nézve Alpokon túli eredője elle-

¹⁵ Lásd bővebben Sternhell 1978. Vö. uő. 1995.

nére – mégiscsak Olaszországban vált mítoszból valósággá. Sternhell–Sznajder–Asheri a fasizmus születéséről szóló könyvének fő megállapítása szerint a fasizmus, mielőtt politikai erő lett volna, kulturális jelenség volt, mégpedig a (dél-)európai polgári társadalmak ellenkulturális mozgalma. Mindehhez két tényező járul hozzá:

1. a marxizmus baloldaltól kiinduló, de határozottan antimaterialista, sőt idealista, politikailag pedig antiliberális–antiparlamentáris revíziója, amely a forradalmi szindikalizmusban bontakozott ki, valamint
2. a nemzeti kérdés fölvetődése, amely Franciaországban a nacionalistákkal létrehozott, és már tárgyalt taktikai szövetségben, Olaszországban pedig az intervencionizmusban és a háborúpártiságban teljesedett ki.

A kötet szerint a fasizmus születését a „francia–olasz kulturális komplexum kontextusában kell vizsgálni”. Ebben az előbbi az integrális nacionalizmus és a forradalmi szindikalizmus házasságából született „forradalmi jobboldalt” hozta világra, utóbbi pedig arról gondoskodott, hogy „a forradalmi szindikalizmus intellektuális, társadalmi és politikai erővé váljon”, mégpedig azáltal, hogy a baloldali disszidensek (forradalmi szocialisták, mazzinista republikánusok, szindikalisták) szövetségre lépnek a nacionalistákkal – ebből lett a baloldali interventizmus – és a futuristákkal.¹⁶ A francia szálat már végigkövettük; az ismétlés kedvéért jegyezzük meg, hogy a folyamat ott nagyjából 1906 és 1913 között zajlott le, Olaszországban pedig 1904 és 1922 között, tehát egymással párhuzamosan, a másik hatását felerősítve.

Forduljunk a lehető legautentikusabb forráshoz, azaz magához Mussolinihoz, aki a fasizmusról szóló hivatalos szövegében, amely 1932-ben megjelent olasz enciklopédiában kapott helyet, úgy írt, hogy a mozgalom eredőjét a 19. század vége felé kell keresnünk, mégpedig a – polgári és marxista – materializmus elleni lázadásban, így „a fasizmus nagy áradatában fellelhetők azok az erők, amelyek egyfelől Soreltól, Péguytól és Lagardelle *Mouvement socialiste*jétől indultak, másfelől pedig az olasz szindikalisták azon seregétől származnak, akik 1904 és 1914 között a Giolitti-féle fertő által elkábított szocialista táborba új lendületet vittek, Olivetti *Pagine libere*, Orano *La Lupa* és Enrico Leone *Divenire*

¹⁶ Sternhell–Sznajder–Asheri 1995, 3–5.

sociale című lapjai révén”.¹⁷ A politikai-társadalmi kontextusról és az (ellen)kulturális klímáról a jobboldali hegelianus rendszerideológus, Giovanni Gentile – alighanem a Duce előbb idézett sorainak szellemírója – a fasizmus gyökereiről szóló munkájában az *Idealizmus, nacionalizmus, szindikalizmus* cím alatt számolt be, mondván, a 19. század végén és a 20. elején az itáliai ifjúság körében egy „új szellem” nyilatkozott meg, amely lázadt a korábbi negyedszázad domináns „próza, polgári, materialista” ideológiái ellen; ez fejeződött ki Sorel nézeteiben és csatornázódott be a szindikalizmusba, amely egyszerre szegült szembe „a liberális állam parlamentáris demokráciájával és a neki fejet hajtó szocializmussal”, valamint „fejezte ki hitét az erkölcsi valóságban és a tiszta, mitikus idealizmusban”.¹⁸ Gentile azt is hozzátette, hogy ekkortájt „az olasz ifjúság körére jelentős befolyást gyakorolt a francia kultúra”, azon belül is a nacionalizmus feltámadása, amely náluk a mazzinista hagyományok áldása alatt összefonódott a szindikalizmussal, mégpedig egy közös idealizmus mentén.

Most akkor nézzük azokat a lapokat, amelyeket Mussolini emlegett; mindegyik a forradalmi szocializmus és a szindikalizmus forrásvidékéhez tartozott, sőt együtt kezdtek nacionalista húrokat pengetni. A milánói *Avanguardia socialista* című hetilapot 1902-ben a szindikalista, a szocialista párton belül a forradalmi szárnyat reprezentáló Arturo Labriola szerkesztette, aki személyesen ismerte Sorelt és Lagardelle-t, utóbbi publikált is ide. A lap kitüntetett szerzője volt Sergio Pannunzio, akiről még lesz szó. 1905-ben jött létre a szindikalista *Divenire sociale* című kéthetilap, mégpedig mint „a tudományos szocializmus szemléje”; ide írt Sorel is. A folyóiratot alapításától egészen 1910-ig Enrico Leone szerkesztette. A Luganóban készülő *Pagine liberé*t 1906 és 1911 között Angelo Oliviero Olivetti adta ki, ez volt a forradalmi szindikalisták hivatalos folyóirata. Két firenzei újság gyakorolt még jelentős hatást: az 1908-ban alapított, irodalmi karakterű *La Voce*, amelyet indulásától 1913-ig Giuseppe Prezzolini szerkesztett, s a mindenoldali nonkonformista disszidensek fórumául szolgált; valamint a *La Lupa*, amelyet Paolo Orano hozott létre, és 1910–11-ben működött. Utóbbit funkcióját tekintve a *Cahier du Cercle Proudhon*hoz lehetne

¹⁷ Mussolini 2018, 66.

¹⁸ Gentile 2020, 44.

hasonlítani, hiszen szindikalista lap volt, nacionalista olvasókörrrel. A későbbi utak fényében jól látható, hogy minden egyezés mellett heterogén társaságról van szó. Az imént említett szerkesztők közül Labriola 1920 után a Giolitti-kormány munkaügyi minisztere, majd antifasiszta emigráns lett; Leone olasz szovjeteket akart, írt egy könyvet a soreliánus neomarxizmusról, majd elmeegógyintézetbe került; Olivetti szövegezte 1914-ben a baloldali interventisták gyűjtőszervezete, a Fasci Rivoluzionari d'Azione Interventista kiáltványát, 1915-ben pedig csatlakozott Mussolini *fasciójához*, majd a rendszer fontos, zsidó származású tagjaként szolgált; Prezzolini New Yorkban élt és százegy éves korában Svájcban halt meg; végül Orano következik, aki Mussolini vezérkari főnöke volt a római menetelés alatt, bevásárolták a Fasiszta Nagytanácsba, s 1945 tavaszán fogolytáborban halt meg.

Visszatérve Sternhell főntebb idézett fő megállapítására, jegyezzük meg, hogy az a fasizmus eredetével és még inkább természetével kapcsolatban 1945 után kialakult konszenzushoz képest valóban újdonság volt, de a „fasizmus korában” (Ernst Nolte) még mindenki így gondolta – bizonyosság erre az imént említett Orano kétkötetes műve. Az 1939-ben, hivatalosan a fasizmus XVII. évében kiadott *Il fascismo* első kötetének címe *A korporatív állam szindikalista előestéje* volt, amelyben végigvette a századvégi–századelős lázadó nemzedék szellemi és szervezeti kialakulását, a sorelianizmustól az általános sztrájkokon át a forradalmi szindikalizmus megjelenéséig.¹⁹ Sorel 1912-ben azt mondta Jean Variot-nak, hogy „az olasz szindikalista ifjúság gondolja a dolgokat a legkomolyabban Európában”, hatása pedig 1914-től kezdve Olaszországban jóval nagyobb volt, mint hazájában. Röviden: a fasizmust Sorel olasz olvasói csinálták.

Közvetlenül az első világháború előtt, szinte egy időben történt két fontos esemény: egyfelől a Tripolitániáért (a mai Líbia) vívott 1911–12-es olasz–török háború, másfelől 1912-ben az Unione Sindacale Italiana (USI) megalapítása. Az első azért fontos, mert a forradalmi szocialisták, a szindikalisták és a futuristák, akik mind a mazzinista hagyományt követték, az olasz egység művét egyaránt befejezetlennek tartották és a végére akartak jutni; a második pedig azért, mert az 1904–1906-os nagyszabású sztrájkhullámban részt vevő szakszervezetek (*camera del*

¹⁹ Orano 1939.

lavoro) egyesülésével egy 80 ezres munkásföderáció jött létre, amely 1914-re 125 ezresre nőtt. Az USI milánói ágát Mussolini harcostársa, Filippo Corridoni, a pármait Alceste de Ambris vezette – ők voltak azok, akik a szakszervezeti mozgalom pacifista szárnyával szemben a háborús pártot vezették. Ezek a baloldali interventisták alapították meg 1914 októberében a már említett, háborúba lépés párti akciószövetséget (Fasci Rivoluzionari d'Azione Interventista). A baloldali interventisták – akik nemcsak észak-afrikai gyarmatot, hanem az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó olaszlakta területeket és földközi-tengeri szigeteket is akartak szerezni – kiáltványa úgy szólt, hogy az „osztályharc egészen addig üres szófordulat marad és nem élő és termékeny erő, ameddig minden nép nem él saját természetes határai között”, ezért egyszerre hirdettek osztályharcot és nemzeti forradalmat.²⁰ A szervezet szécsővéül a szocialista pártból és az *Avanti!* nevű lap éléről – éppen háborúpártisága miatt – eltávolított Mussolini által egy hónappal később megalapított *Il Popolo d'Italia* szolgált. Az igazán jelentős fordulat akkor következett be, amikor a szervezet 1915. január 24–25-én egyesült a Mussolini-csoporttal, és felvette a Fasci d'Azione Rivoluzionaria nevet. Az alapító tagok között találjuk Michele Bianchit, Corridonit, de Ambrist, Mussolinit, Olivettit, Oranót, Prezzolinit és Cesare Rossit, akik ez idő tájt mind forradalmi szindikalisták és egyben izzó nacionalisták voltak. Akikről közülük még nem esett szó: Corridoni, akit bajtársai a „szindikalizmus arkangyalának” nevezték, önkéntesként esett el 1915 októberében a doberdói San Martino del Carso lövészárkában; de Ambris szintén bevonult, majd megszövegezte a Gabriele d'Annunzio által 1919–20-ban elfoglalt Fiume nemzetiszindikalista alkotmányát (*Carta della Reggenza Italiana del Carnaro*), aztán 1922-től antifasisztává vált; Bianchi a *marcia su Roma* egyik vezetője és pártfőtitkár volt, Rossi részt vett a pártalapításban, a római menetelésben, tagja volt a Fasiszta Nagytanácsnak és a rezsim sajtóirodáját vezette, a Matteotti-gyilkosság után (mint gyanúsított) emigrált és kritikussá lett, majd hazatérte után bebörtönözték.

Ezen a ponton kell bővebben kitérni az olasz századelő olyan irredata-nacionalista szervezeteire, mint az Associazione Nazionalista Italiana, amelyet 1910-ben Enrico Corradini alapított Firenzében, majd

²⁰ Közli: Griffin 1995, 25.

1923-ban beolvadt a fasiszta pártba, s ő maga szenátorságot vállalt. A szervezet Corradini által megfogalmazott kiáltványában a következő állt: „Mi, olaszok, a világ egészéhez képest proletár nép vagyunk. A nacionalizmus a mi szocializmusunk. Ennek a nacionalizmusnak márpedig azon az igazságon kell alapulnia, hogy az olasz anyagi szempontból proletár nemzet.” A szervezet újfent egy jelentős folyóirat, az 1903–1906 között működő *Il Regno* nyomvonalán haladt, amelyet Corradini és Prezzolini közösen alapított, és amelynek nem kisebb személyiség, mint Giovanni Papini volt a főszerkesztője, s többek között Vilfredo Pareto is írt bele. A lap a nemzeti újjászületés és az olasz irredentizmus érdekében dolgozott. Corradini alapította a *L'Idea Nazionale* című hetilapot is, és írt a *La Lupa*-ba. A korszak nacionalista kulturális (művészeti, szépirodalmi) hullámához olyan alkotók tartoztak, mint a költőfejedlem, D'Annunzio, aki az első világháború alatt kétfedelű géppel repült be Ausztria fölé, a már említett Oriani, aki sokszor leírta, hogy csak az ideális az igaz (*Solo l'ideale è vero*), és Mario Morasso, aki a nietzschei hősies pesszimizmust párosította a modernizáció titáni kíváncsiságával.

A korszak prefasiszta elegyéből egy összetevő még hiányzik: a futurizmus. A művészeti mozgalom alapítója, Filippo Tommaso Marinetti szemben állt a D'Annunzio-féle romantikus passzéizmussal és a római klasszicizmus utánzásával, antiklerikális volt és militarista, magát „forradalmi nacionalistának” vallotta és mindenféle modernizációt – iparosítást, szabad szerelmet, versenyautókat – támogatott. A francia szál itt sem spórolhatjuk meg, lévén Marinetti, aki Párizsban tanult és korai verseit franciául írta, a *Futurista kiáltványt* 1909-ben a *Le Figaro*-ban tette közzé. Ebben ilyesmiket olvasunk:

„1) A veszély szeretetét, az erőre és merészségre való törekvést akarjuk megénekelni. 2) A botorság, a vakmerőség, a lázadás lesznek költészetünk lényeges elemei. [...] 9) A háborút akarjuk dicsőíteni – a világ egyetlen megtisztítóját –, a militarizmust, a patriotizmust, a felszabadultak destruktív magatartását. [...] A művészet ugyanis nem lehet más, mint erőszak, kegyetlenség és igazságtalanság.”²¹

21 Marinetti 1964, 132–137.

A sebesség, az erő és a dinamizmus áradása, a katonai kifejezések tobzódása, valamint az ifjúságkultusz legalább annyira jellemző volt a kiáltványra, mint az a tény, hogy a neves futurista, Carlo Carrà, aki 1911-ben megalkotta *Az anarchista Galli temetése* című remekművet (a címszereplő szindikalistát az 1906-os milánói általános sztrájk idején ölte meg egy rendőr), előbb nacionalista futurista, majd a fasizmus támogatója volt. A 20. század első két-három évtizedében jellemző modernista irányzatok, az úgynevezett izmusok közül az első a futurizmus volt, amely magát minden joggal avantgárdnak nevezte, mégpedig a katonai előőrsöt jelentő francia–olasz kifejezéssel (*avant-garde* / *avant-gardie*). A futurizmus voltaképpen kulturális mozgalom volt, szellemi áramlat, amely olyan találkozásokra adott alkalmat, mint például ahol 1919-ben Mussolini összetalálkozott a futurista aktivista Giuseppe Bottaijal, aki csatlakozott a *Fasci Italiani di Combattimento*hoz és az *Il Popolo d'Italia* szerkesztőségéhez, részt vett a Rómába tartó menetben, belépett a fasiszta pártba és előbb korporációs, később oktatási miniszter lett, időközben pedig Róma, illetve Addis Ababa kormányzójaként szolgált.

Marinetti erőszakkal kapcsolatos elgondolása – már csak a szóhasználat folytán is – teljesen egyértelmű. A korszak francia–olasz anarchoszindikalistái erősen hatottak rá, amint Sorel is, legalábbis erről tanúskodik 1910-ben kelt írása, amelyben a *Gondolatok az erőszakról* védelmére kel és az erőszak szépségéről és szükségességéről értekezik (*Necessità e bellezza della violenza*). Egy év múlva lelkesült riporterként tudósított a líbiai háborúról (itt vetettek be először katonai repülőgépet). A futurista interventisták – élükön Marinettivel és az önkéntesként elesett Umberto Boccionival – megalapították saját futurista *fasciójukat*, amelyből 1918 szeptemberében létrejött a Futurista Politikai Párt (később *Fasci Politici Futuristi*). A párt kiáltványában szó szerint előfordult a forradalmi nacionalizmus kifejezése és a megújulás akarat, azzal a kitétel, hogy „a proletariátusnak hazafias nevelést kell nyújtani”.²² Marinetti 1919–21-ben részt vett a fasiszta elődpárt s maga a párt alapításában is. *Futurizmus és fasizmus* című 1924-es írását „az én drága és nagy barátomnak, Benito Mussolininak” dedikálta. A '20-as évek első harmadában, a hősidőkben a futurizmus már-már a fasizmus

²² Közli: Griffin 1995, 30.

hivatalos művészeti irányzatává vált: számos futurista művész csatlakozott a mozgalomhoz, azután a rendszer megszilárdulása után vagy magát a futurizmust klasszicizálta (Fortunato Depero) vagy a rendszerkonform *aeropittura* (Tullio Crali) irányában folytatta, esetleg a *novocento* neoklasszicizmusát művelte (Gino Severini). Marinetti egyébként az első világháborúban a futurista önkéntesek biciklis zászlóaljában szolgált, majd önkéntesként csatlakozott az Etiópiában folyó harcokhoz. 65 évesen 1942 nyarán-őszén önszántából megjárta a keleti frontot is. 1944-ben hunyt el, a Salò Köztársaság területén fekvő Comói-tó mellett, miközben utolsó, Olaszországnak szóló versét írta: *Quarto d'ora di poesia della X MAS*. A cím az olasz haditengerészet *decima* nevű rohamcsapatának rövidítésére utal, amelyben az X a római tízes számot, a MAS pedig és a D'Annunziótól származó *memento audere semper* (mindig merj) jelmondat rövidítését jelölte.²³ A bármilyen kis létszámú futurista mozgalom csatlakozása a nacionalista-szindikalista szövetséghez rendkívüli fontosságú volt, mert ez által „a fasiszta szintézis nemcsak gazdasági és politikai, hanem esztétikai jelentést kapott”.²⁴

Azok a szindikalisták, akik az első világháború befejezése után egy évtizeddel is kitartottak korábbi elveik mellett, az Unione Italiana del Lavoro (UIL) néven kiváltak az USI-ből, és együttműködtek a Fasci d'Azione Rivoluzionaria bázisán 1919. március 3-án létrejött Fasci Italiani di Combattimentóval. A szervezetet Mussolini vezette, lapja az *Il Popolo d'Italia* volt, amely közölte kiáltványukat is. A magát kifejezetten forradalminak valló szervezet értékrendjét a nemzetből és a frissen befejezett háborúból származtatta. Megalapításának helyszíne, a milánói Piazza San Sepolcro után eredeti programjukat *sansepolcristónak* nevezték, amely szerint „a harcoló fasiszták kettős veszéllyel állnak szemben: a jobboldali reakcióval és a baloldali destrukcióval”. Ennek a szövetségnek a talaján alakult meg 1921. november 9-én a Nemzeti Fasiszta Párt, melynek élén 1922 októberének utolsó napján Mussolini bevonult Rómába. A párt programja kinyilatkoztatta, hogy „a nemzet nem egyszerűen a benne most élő egyének összessége vagy csupán a pártok által képviselt részcélok eszköze, hanem olyan organizmus, amely generációk végtelen sorából áll és e leszármazás összes anyagi és szellemi

²³ Berghaus 1996; Gentile 2003; Humphreys 1999; Kubitschek 2010.

²⁴ Sternhell–Sznajder–Asheri 1995, 29.

értékeinek legmagasabb egységét jelenti. Az állam pedig a nemzet jogi megtestesítője.”²⁵ A nemzet jövőbeli képviselőének eszközéül a korporációkat, azaz a hivatásrendeket jelölték meg, amelyek „a nemzeti szolidaritás kifejeződései és a termelés fejlesztésének eszközei”. Ezek a horizontális szakmai érdekképviselői platformok végül 1926-ban jöttek létre, fokozatosan politikai jogosítványokat és gazdaságszervezési feladatokat kaptak, majd csak 1939-ben hozták létre a Fasciók és Korporációk Kamaráját, amely a hagyományos parlament helyére állt.

Visszatérve a két szervezethez, vagyis a forradalmi szindikalista gyökereit őrző 1918-as munkásszövetséghez és az 1919-ben megalakult Fasci Italiani di Combattimento-hoz, ezek között nem volt lehetetlenség a kettős tagság, sőt: a már említett Bianchi mellett Edmondo Rossoni és Sergio Pannunzio is mindkét szervezetbe belépett, életútjuk pedig sok érdekességet tartogat arra az időre vonatkozóan, amikor 1918–19 folyamán a forradalmi szindikalisták bázisán létrejött baloldali intervencionizmusból fasiszta nemzetiszindikalizmus lett. Rossoni, akárcsak a többiek, intervencióhívó, háborúpárti forradalmi szindikalista volt, és miután az UIL összeolvadt a fasisztaszimpatizáns szakszervezetekkel, 1920–24 között ezek konföderációját vezette, 250 ezer körülről 1,8 millióra növelve tagságukat (ugyanekkor a fasiszta pártnak harmadannyi tagja volt). Pannunzio igencsak jelentős karriert futott be: a szakszervezeti aktivista évek és lelkes háborúpártisága után ott volt a San Sepolcro téren, majd fasiszta képviselő, egyetemi tanár, sőt a rendszer államelméleti ideológusa lett. A fasizmus éppen akkor vetkezte le ifjúkori forradalmi szindikalista ruháját és öltötte fel a nemzetiszindikalizmus fekete ingjét, amikor Pannunzio hasonló fordulata következett be 1921-ben, amit soreliánus erőszakelméleti könyvének megjelenése jelzett (*Diritto, forza e violenza*), valamint az, hogy leírta: a forradalom negativitása helyett a nemzet pozitívumával kell ellátni a szindikalista eszmét. A '20-as években kidolgozta a korporativizmust, amelyet egyfajta államosított szindikalizmus gyanánt képzelt el (*Stato nazionale e sindacati*, 1924), valamint több kiadást megérve leírta a fasiszta állam elméletét (*Lo stato fascista*, 1925). Pannunzio egy 1923-as írásában, amely az *Állam és szakszervezet* címet viselte, úgy vélte, hogy az állam megújítása a szindikalizmusból eredhet, amelyet vicói–soreli szóval

²⁵ Programma del Partito Nazionale Fascista [1921] 2018, 113, 115.

élve *ricorsónak* nevezett, sőt egyenesen „az állam szindikalista reorganizációjának” tartott.²⁶ Ez végleges eltávolodást jelentett az anarcho-szindikalizmustól, sőt egyenesen állami-nemzeti szindikalizmust takart. Az 1927-ben kiadott fasiszta munkaalkotmány részben az ő munkája volt, amelyben olyasmik állnak, mint hogy „az olasz nemzet élő organizmus [...] morális, politikai és gazdasági egység, amelyet a fasiszta állam integrál”, melyben „a korporációk képviselik a termelők egységes szervezetét és hordozzák annak összes érdekeit”.²⁷

A fentiekkel számot is adtunk arról a fasiszta szintézisről, amely a szindikalizmus és a nacionalizmus eredőiből olasz földön megszületett.²⁸

Fasiszta forradalom

Az 1919-es milánói gyűlés és az 1922-es római bevonulás között eltelt két és fél évet hivatalosan is „fasiszta forradalomnak” nevezték. Ehhez tért vissza 1943 ősze és 1945 áprilisa között az Olasz Szociális Köztársaság (Repubblica Sociale Italiana). Az utolsó fasiszta állam hű volt a gyökereihez: köztársaság volt, sőt nevében egyenesen szociális. Hivatalos himnusza a fasiszta párt *Giovinezza* című indulója lett, teljes militarizálást és nacionalizálást hirdetett, az 1943 novemberében kelt Veronai Kiáltványban pedig az szerepelt, hogy mindezt „a néptől származó szuverén hatalommal” teszi, és „kijelenti, hogy a királyság dekadens és ünnepélyesen elítéli az utolsó [olasz] király árulását” (itt egy tisztán soreli fogalom érhető tetten!), a rendszer állampártját, amelyet Köztársasági Fasiszta Pártra neveztek át, a szöveg „a harcosok és hit-hűek abszolút politikai tisztaságát megtestesítő szervezetének” nevezte, amely „méltó arra, hogy a forradalmi eszme letéteményese legyen”.²⁹

²⁶ Griffin 1995, 47.

²⁷ La carta del lavoro [1926] 2018, 131.

²⁸ Gregor 2005, 61–84; d’Orio–Lezzi 2021; Leone 2022; Missiroli 2019; Rimbotti 2018; Roberts 1979; Roth 1967; Sternhell–Sznajder–Asheri 1995, 131–194; Vivarelli 2017.

²⁹ Manifesto di Verona [1943] 2018, 143, 145.

Most térjünk rá Mussolinira, a forradalmárra.³⁰ Mussolini – akinek három keresztnévét szocialista apja adta: a Benitót Miksa császár gyilkosa, a másik kettőt két anarchista után – 17 évesen, 1900-ban anarchistának vallotta magát, és családi otthonában nemcsak a marxista irodalommal, de a sűrűn odalátogató forradalmárokkal is megismerkedett. Tanítói végzettségét forradalmár híre miatt nem tudta kamatoztatni, nevéhez botrányok és agitációk sora tapadt, például egy republikánus tüntetés megszervezése. Ekkoriban zsebében egy Marx-emlékérmet hordott talizmánként. 1902 júliusa és 1904 novembere között Svájcban dolgozott, ott ismerkedett meg Kropotkin és Sorel tanaival, s maga is szindikalista lett, olyannyira, hogy ebben a szellemben publikált a zürichi *L'Avvenire del Lavoratore* hasábjain. A francia és a német szocialista irodalmat eredetiben olvasta, sőt fordította is. Hazatérve publikált az *L'Avanguardia Socialista*-ban, és mindenkivel megismerkedett, aki a mozgalomban számított (Bianchi, Corridoni, de Ambris, Olivetti, Panunzio, Rossi). Katonakorához érve jól érezte magát a hadseregben, mint mondta, „miért ne lehetne a jó katona jó osztályharcos is”? Belépett az Olasz Szocialista Pártba, amely előbb az osztrák területen fekvő Trentóba küldte (itt került Nietzsche hatása alá), majd 1909-ben megbízta az emilia-romagnai Forlì munkásmozgalmának vezetésével és az ott kiadott *La lotta di Classe* szerkesztésével – mindkettőben nagy sikereket ért el. Aktívna, agitatívna, elméletileg képzettnak, jó újságírónak és nagyszerű szervezőnek tartották. Támogatta a líbiai háborút, pártján belül pedig a szindikalista interventisták oldalán állt. Az Olasz Szocialista Párt 1912. júliusi kongresszusán egy időre a balszél kerekedett felül (a reformistákat ki-, a pacifistákat pedig háttérbe szorították), ennek köszönhetette a szintén szindikalista interventista Mussolini az *Avanti!* főszerkesztői posztját. Ekkor már Milánóban élt, ahol erős bázisa épült ki a forradalmi-nacionalista szindikalizmusnak. Miután 1914 nyarán a háborúba lépés mellett agitált, szembekerült a semlegességpárti pártvezetéssel, amely eltávolította a lap éléről. Novemberben megalapította önálló lapját, az *Il Popolo d'Italiát*, mire kizárták a pártból – és innen már ismerjük a történetet. Nem csak a levegőbe beszélt: Olaszország 1915. májusi háborúba lépése után önkéntesnek

³⁰ James 1979; Meisel 1950b; Felice 1965; Sternhell–Sznajder–Asheri 1995, 195–232; Stewart 1928; Tamon 1981, 451–506.

állt és három hónappal később bevonult *bersaglierinek*. Az Isonzó-menti frontszolgálat idején 1917 februárjában egy felrobbanó aknagránát megsebesítette; 44 repeszdarabot operáltak ki a testéből, fájdalomcsillapító nélkül.

Mussolini svájci évei alatt már minden bizonnyal megismerte, hazatérte után pedig elmélyítette magában a soreliánus tanokat. Sorel neve először 1904-ben bukkan fel egy cikkében, amelyben Marx, Engels és Labriola mellett „a legnagyobb szocialista mesterek” egyikének nevezi, 1908–1909-ben recenzálta is a *Gondolatok az erőszakról*-t, s cikket írt szerzőjéről. A német újságírónak, Emil Ludwignak 1932-ben adott interjúi egyikében a kérdésre, hogy a francia szellemi élet mely alakjaitól tanult, úgy felelt, hogy „filozófiai problémák terén Renantól, szindikalizmusban és egyéb aktuális kérdésekben Soreltől”.³¹ Ugyanebben az évben a francia újságírónak, Emil Schreibernek azt mondta, hogy „Sorel volt a mesterem”, öt évvel korábban egy spanyol lapnak erősítette meg, hogy még Nietzsche-nél is nagyobb, sőt a legnagyobb hatást ő tette rá.³² Ez egészen bizonyosan így volt, 1913-ban például, amikor a szocialisták pacifista-parlamentáris szárnyát támadó beszédet tartott, a következőket mondta: „Azt akarjuk, hogy a szocialisták maradjanak szocialisták, a polgárok pedig maradjanak polgárok. [...] Én nem akarom az ellentéteket áthidalni, hanem még jobban ki akarom mélyíteni. Mert ez az ellentét áldás. Ez kényszerít bennünket arra, hogy állandóan fegyverben álljunk [...], hogy legyőzzük a polgárságot [...] csak az ellentétek harcából születhet meg egy magasabbfokú, békés társadalom.”³³ Mit mondott Sorel? – Ugyanezt.

Létezik több, nem autorizált kijelentés, amelyet Sorelhez, illetve Mussolinihez kötnek, ezek olyanoktól erednek, akik szimpatizáltak velük. Az egyikük az egy ízben már emlegetett Jean Variot – Péguy és Sorel tisztelője, forradalmi szindikalista, a *L'Indépendance* szerkesztője, háborús önkéntes, majd drámaíró. Variot még 1912-ben folytatott egy beszélgetést Sorel-lel, aki a következőket mondta, éppen akkor, amikor a Mussolini-szárny átvette az olasz pártvezetést: „A mi Mussolinink nem szokványos szocialista. Higgyenek csak nekem: egy szép napon

³¹ Ludwig 1932, 79.

³² Idézi: Meisel 1950b, 14.

³³ Idézi: Kemechey 1927, 60,

Olaszország zászlaját törként kezében tartva fogjuk látni egy szent hadosztály élén. Ő egy 15. századi olasz, egy *condottiere*.”³⁴ A mondat *Le Père Sorel* címmel a párizsi *L'Éclair* 1922. szeptember 11-i számában jelent meg, ám Variot a Sorellel folytatott beszélgetéseit közlő, 1935-ben megjelent kötetébe (*Propos de Georges Sorel*) valamiért nem vette fel ezt a szöveget. Azt viszont igen, amely 1921 márciusában hangzott el, miszerint „műveim olvasottabbak Olaszországban, mint Franciaországban. [...] Lehetséges, sőt valószínűsítem, hogy Benito Mussolini is jól ismeri azokat. Mussolini nem kevésbé különleges alak, mint Lenin, és akárcsak utóbbi, sokkal inkább politikai génusz, mint napjaink államférfijai, leszámítva persze Lenint. [...] Nem *à la sauce bourgeoise* típusú szocialista, soha nem hitt a parlamentáris szocializmus útjában, lenyűgöző ösztöne van az olasz tömegekhez és felfedezett valami olyasmit, ami az én könyveimben nem olvasható: a nemzeti és a szociális gondolkodás összekötése, ez olyasvalami, amivel ugyan foglalkoztam, de magát az eszmét nem én ötlöttem ki. Ez a nemzeti-szociális közeledés Mussolini kizárólagos találmánya, ezt én sem közvetten, sem közvetlenül biztosan nem inspirálhattam.”³⁵ A második apokrif a fiatal soreliánus író-költő Pierre Andreu nevéhez kötődik, aki Drieu La Rochelle barátja és az exkommunista Jacques Doriot vezette kollaboráns Parti populaire français tagja volt. 1922-ben a spanyol *ABC* című napilapnak készített interjújában Mussolini úgy fogalmazott, hogy „Georges Sorelnek köszönhetek a legtöbbet [...]. A szindikalizmus atyjának, aki a forradalmi taktikáról szóló kőkemény eszméin keresztül a legtöbbet járult hozzá ahhoz, hogy a fasiszta kohorszok energiára, fegyelemre és ütőképességre tegyenek szert.”³⁶ Mindezt abban a Sorelről szóló kötetében közli, amely először Daniel Halévy előszavával jelent meg 1953-ban (*Notre maître, M. Sorel*), majd 1982-ben másodjára is kiadták, olyan címmel, melyben hőstét a „fekete és vörös” közé helyezi (*Georges Sorel: Entre le noir et le rouge*). A kötetben egyébként Andreu úgy vélte, hogy a fasizmus Franciaországban már 1913 táján megszületett, mégpedig a szindikalista-nacionalista szintézisből.

³⁴ Idézi: Freund 1972, 8.

³⁵ Idézi: Meisel 1950b, 24.

³⁶ Idézi: Pitscheider 2022, 53.

A hivatalos kommunikációban és a fasizmus szent szövegeiben a direkt soreliáus ihletettséget nem nehéz felfedezni, ráadásul mindez esztétikailag is igen hatásosan jelent meg. Gondoljunk csak a fekete ingekre, amelyek az első világháborús rohamcsapatokat alkotó *arditik*, de az anarchisták öltözetét is eszünkbe juttathatják, vagy ott vannak a squadristák jelvényei a fogaik között tört tartó halálfejekkel, amelyet az elsővonalas különítményektől örököltek, esetleg az interventista *fasciókat* is megemlíthetjük, amelyek a vesszőnyalábba font szekercét örökítették a mozgalomra és a pártra. Sokszor fényképezték Mussolini egykori milánói főszerkesztői asztalát, rajta revolverrel, kézigránátokkal, mögötte halálfejes fekete zászlóval. Főként a korai fasizmus plakátjait jellemezte a háborús esztétika mellett a futurizmusra jellemző mozgalmasság és a kinetikus energia ábrázolása; az attribútumok világos üzenetet hordoztak: menetelés, bajonett, tör, rohamkés, tojásgránát, fekete zászló, halálfej, *fascies*. Két jellemző példát hozunk arra, hogy a fasizmus mennyire magán hordozta születésének körülményeit! Az első az önmagában jellemző, 1919 című lap, amelynek fejléce szerint a fasizmus alapítóinak, „régí gárdájának” (*vecchia guardia fascista*) havilapja volt, címlapján az évszámot viselő fekete zászlóval, és olyan illusztrációkkal, amelyek tört szegező markot, római köszöntést, *fascist* és világháborús fegyvereket ábrázoltak, alkalmasint Fortunato Depero futurista stílusában. A lap szerkesztője Mussolini régi milánói forradalmi szindikalista, nacionalista, majd fasiszta társa, Mario Giampaoli volt, a milánói pártszervezet vezetője, aki Salòig kísérte a vezért. A másik példa a fasiszta forradalomnak Mussolini hatalomra kerülése tizedik évfordulóján emléket állító római kiállítás (*Mostra della Rivoluzione fascista*), amelyet 1932. október 22-étől 1934 azonos napjáig lehetett megtekinteni. A tizenhárom terem összességében feldolgozta Olaszország 1914–22 közötti történetét, mindenütt a hősi, mozgalmi és fegyveres epizódokra helyezve a hangsúlyt. A monumentális és reprezentatív kiállításnak mindennél jellemzőbb volt a gigantikus, stilizált vesszőnyalábokat és hatalmas modern címfeliratot hordozó bejárata, valamint plakátja, amelyen három – már-már szocreál arcberendezésű – egyenruhás fej sorakozik egymás mögött, világháborús sisakban, squadrista fezen és fasiszta sapkában. A militáns-forradalmi esztétika az RSI-időkben visszatért, különösen a Fekete Brigád néven emlegetett pártmilícia – öltözködési, szöveges és vizuális – reprezentációjában,

amelyet hivatalosan újfent önkéntes feketeinges különítménynek neveztek (Corpo Ausiliario delle Squadre d'Azione delle Camicie Nere).

Mussolini a fasiszta forradalom csúcspontján, 1922 őszén tartott súlyponti beszédeiben jellegzetes soreliánus frazeológiát használt. Az erőszakkal kapcsolatban 1922. szeptember 20-i udinei nagy beszédében így nyilatkozott:

„És akkor beszéljünk egy kicsit az erőszakról! Az erőszak nem immoralis dolog, erőszakot tenni olykor nagyon is erkölcsös tett. [...] A mi erőszakunk nem más, mint az üszkösödés kivágása, rendkívül erkölcsös, szent és szükséges. De ennek a mi erőszakunknak sajátos fasiszta jellemzői kell, hogy legyenek! A tíz ember által egyvalaki ellen elkövetett erőszakot el kell utasítani és a megmagyarázhatatlan erőszakot el kell ítélni. Van olyan erőszak, amely felszabadít, és olyan, amely leláncol; van erőszak, ami erkölcsös, és van olyan, amely ostoba és erkölcstelen. Az erőszak alkalmazását a pillanatnyi szükségletekhez kell igazítani, s nem kell külön doktrínát csinálni vagy sportot űzni belőle.”³⁷

Az erőszak kérdésére egyébként ezelőtt és később is, több ízben vissza-visszatért: 1921-ben Bolognában azt mondta, hogy „mi az erőszakból nem csinálunk rendszert és nem találunk benne élvezetet, akkor alkalmazzuk, ha szükség van rá, de a fasizmus számára szükséges erőszak sebészeti jellegét muszáj megőriznünk”. Az 1925-ös pártkongresszuson úgy fogalmazott, hogy „az erőszak teljesen erkölcsös, erkölcsösebb a megalkuvó és átmeneti egyezkedésnél”, 1928-ban pedig kijelentette, hogy a „fasiszta erőszaknak nagylelkűnek, lovagiasnak és sebészi pontosságúnak kell lennie”.³⁸ Minden eddiginél egyértelműbb volt, amikor egy újságírónak kijelentette, hogy „az erőszakot, amit cselekvésünk karakterisztikus jegyének tartok, nem jakobinus, hanem soreliánus értelemben használjuk”.³⁹

A mítosz, a másik soreli kulcsfogalom, *expressis verbis* megjelent. A négy nappal a Rómába tartó fasiszta menet megindítása előtt rende-

³⁷ Mussolini 1934, 310–311.

³⁸ Mussolini 2000, 64, 65. A fordításon módosítottam. Továbbá idézi: Forgacs 1994, 6.

³⁹ Begnac 1990, 409.

zett nápolyi fasiszta kongresszuson, 1922. október 24-én arról beszélt, hogy mozgalmá nem hátsó ajtókon és parlamentáris vitákon keresztül akar hatalomra kerülni, hanem egy roppant történelmi vízió minden erejével. Szó szerint így hangzott a beszéd eleje:

„Megteremtettük a saját mítoszunkat. A mítosz nem más, mint hit és nemes lelkesedés, nem kell reálisnak lennie, a mítosz ugyanis ösztönzést, reményt, hitet és bátorságot ad. A mi mítoszunk nem más, mint a nemzet, a nemzet nagysága! Ezt a mítoszt, ezt a nagyságot akarjuk megvalósítani s ennek rendelünk alá minden mást.”⁴⁰

Végigolvasva a két kulcsidézetet, semmi kétségünk nem lehet azok nyíltan soreliánus ihletettsége felől, sem ami a célorientált, erkölcsne-mesítő erőszak szükségességét, sem pedig, ami az irracionális mítosz jelentőségét illeti. Minden adott tehát: mítosz és erőszak; ezek révén lett a fasizmus bő másfél évtized leforgása alatt „kulturális lázadásból politikai forradalom” (Zeév Sternhell). Sorel első, vonatkozó szövegeinek keletkezése és olaszországi közlése, valamint a *marcia su Roma* között 16 év telt el. A fasizmus ennyiben valóban „alapvetően nem ideológiai természetű” jelenség, hanem „a mítosz erőszakos feltámasztása”, tartalmilag pedig „technologizált archaizmus” – ahogy Guy Debord fogalmazott róla.⁴¹ Sorel politikai erőszak-mitológiája maga is mítosz lett, mégpedig a fasizmus alapító mítosza. Így lett a fasizmus menetelő mítosz.

Irodalom

- Arendt, Hannah 1969: Reflections on Violence. *The New York Review of Books*, február 27.
Begnac, Yon de 1990: *Taccuini mussoliniani [1934–43]*. Róma, Il Mulino.
Berghaus, Günther 1996: *Futurism and Politics: Between Anarchist Rebellion and Fascist Reaction. 1909–1944*. Oxford, Berghahn Books.
Berlin, Isaiah 1979: Georges Sorel [1971]. In Hardy, Henry (szerk.) *Against the Current: Essays in the History of Ideas*. London, Hogarth Press.

⁴⁰ Közli: Mussolini 1934, 345.

⁴¹ Debord 2006, §109.

- Corradini, Enrico 2002–2022: *Classi proletarie: socialismo; nazioni proletarie: nazionalismo* [1910]. *Polyarchy.org*, <https://www.polyarchy.org/basta/documenti/corradini.1910.html> (letöltve: 2026.01.15)
- Debord, Guy 2006: *A spektákulum társadalma* [1967] (ford. Erhard Miklós). Budapest, MTA MTK – Balassi.
- Felice, Renzo de 1965: *Mussolini il rivoluzionario, 1883–1920*. Torinó, Einaudi.
- Forgacs, David 1994: Fascism, violence and modernism. In Howlett, Jana – Mengham, Rod (szerk.) *The Violent Muse: Violence and the Artistic Imagination, 1910–1939*. Manchester, Manchester University of Press.
- Freund, Michael 1972: *Georges Sorel: Der revolutionäre Konservatismus* [1932]. 2. bőv. kiad. Frankfurt a. M., Klostermann.
- Gentile, Emilio 2003: *The Struggle for Modernity: Nationalism, Futurism, and Fascism*. London, Praeger.
- Gentile, Giovanni 2020: *Origini e dottrina del fascismo* [1929]. Firenze, Passagio al Bosco.
- Gregor, A. James 2005: Sergio Panunzio: From Revolutionary to National Syndicalism. In uő. *Mussolini's Intellectuals: Fascist Social and Political Thought*. Princeton, Princeton University Press.
- Griffin, Roger (szerk.) 1995: *Fascism*. Oxford, Oxford University Press.
- Horowitz, Irving L. 1968: *Radicalism and the Revolt Against Reason: The Social Theories of Georges Sorel*. 2. kiad. Carbondale, Southern Illinois University Press.
- Humphreys, Robert 1999: *Futurism*. Cambridge, Cambridge University Press.
- James, Gregor A. 1979: *Young Mussolini and the Intellectual Origins of Fascism*. Berkeley, University of California Press.
- Kemechey, László 1927: *Mussolini*. Budapest, Világirodalom.
- Kubitschek, Götz 2010: Faschismus und Avatgarde. *Sezession*, 34.
- La carta del lavoro [1926] 2018: in Mussolini, Benito – Gentile, Giovanni *La dottrina del fascismo e i documenti ufficiali dal 1919 al 1945*. Firenze, Passagio al Bosco, 131.
- Leone, Cristian 2022: *La via di Sorel al socialismo*. Milano, Luni Editrice.
- Ludwig, Emil 1932: *Mussolini vallomásai* [1932] (ford. Ruttkay György). Budapest, Athenaeum.
- Manifesto di Verona [1943] 2018: in Mussolini, Benito – Gentile, Giovanni *La dottrina del fascismo e i documenti ufficiali dal 1919 al 1945*. Firenze, Passagio al Bosco, 143, 145.
- Marinetti, Filippo Tommaso 1964: *Futurista kiáltvány* [1909]. In Szabó, György (vál., ford.) *A futurizmus*. 2. kiad. Budapest, Gondolat.
- Mazgaj, Paul 1982: The Young Sorelians and Decadence. *Journal of Contemporary History*, 17. évfolyam, 1, 179–199.
- Meisel, James H. 1950a: Georges Sorel's Last Myth. *The Journal of Politics*, 12. évfolyam, 1, 52–65.
- Meisel, James H. 1950b: A Premature Fascist? – Sorel and Mussolini. *The Western Political Quarterly*, 3. évfolyam, 1, 14–27.
- Missiroli, Mario 2019: *L'ultimo Sorel* [1931]. Róma, Fergen.
- Mohler, Armin 2004: *Georges Sorel – Erzvater der konservative Revolution*. Schnellroda, Antaios.
- Mussolini, Benito 1934: *La rivoluzione fascista (23 marzo 1919 – 28 ottobre 1922)*. Scritti e discorsi di Benito Mussolini. II. kötet. Milano, Ulrico Hoepli.
- Mussolini, Benito 2000: *A fasizmus doktrínája*. Budapest, Gede Testvérek.

- Mussolini, Benito 2018: La dottrina del fascismo [1932]. In Mussolini, Benito – Gentile, Giovanni *La dottrina del fascismo e i documenti ufficiali dal 1919 al 1945*. Firenze, Passaggio al Bosco.
- Orano, Paolo 1939: *Il fascismo*. I. kötet. La vigilia sindacalista dello stato corporativo. Róma, Casa Editrice Princiana.
- d'Orio, Vincenzo – Lezzi, Luca 2021: *Corridoni, Filippo – La vita e le idee dell'Arcangelo sindacalista*. Firenze, Passaggio al Bosco.
- Pitscheider, Moritz 2022: Vom Syndicalismus zur Nouvelle Droite – Georges Sorel als linker Wegbereiter der Konservativen Revolution. In Vukadinovic, Vojin Sasa (szerk.) *Randgänge der Neuen Rechten. Philosophie, Minderheiten, Transnationalität*. Bielefeld, Transcript.
- Programma del Partito Nazionale Fascista [1921] 2018: in Mussolini, Benito – Gentile, Giovanni *La dottrina del fascismo e i documenti ufficiali dal 1919 al 1945*. Firenze, Passaggio al Bosco, 113, 115.
- Rimbotti, Luca Leonello 2018: *Fascismo rivoluzionario – Il fascismo di sinistra dal sansepolcristo alla Repubblica Sociale*. Firenze, Passaggio al Bosco.
- Roberts, David D. 1979: *The Syndicalist Tradition and Italian Fascism*. Chapel Hill, University of North Carolina Press.
- Roth, Jack J. 1980: *The Cult of Violence: Sorel and the Sorelians*. Berkeley, University of California Press.
- Roth, Jack J. 1967: The Roots of Italian Fascism: Sorel and Sorelismo. *The Journal of Modern History*, 39. évfolyam, 1, 30–45.
- Schmitt, Carl 2002: A mítosz politikai elmélete [1923] In uő. *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti írások* (szerk., ford. Cs. Kiss Lajos). Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor.
- Sorel, Georges 1994: *Gondolatok az erőszakról* [1908] (ford. Szénási Éva). Budapest, Századvég.
- Sorel, Georges 2017: *Scritti politici*. Milano, UTET.
- Sternhell, Zeev 1978: *La droite révolutionnaire, 1885–1914. Les origines françaises du fascisme*. Paris, Seuil.
- Sternhell, Zeev 1995: *Neither Right nor Left: Fascist Ideology in France* [1983]. Princeton, Princeton University Press.
- Sternhell, Zeev – Sznajder, Mario – Asheri, Maia 1995: *The Birth of Fascist Ideology: From Cultural Rebellion to Political Revolution*. Princeton, Princeton University Press.
- Stewart, William K. 1928: The Mentors of Mussolini. *The American Political Science Review*, 22. évfolyam, 4, 843–869.
- Szénási, Éva 2000: *Konzervatív és/vagy forradalmár – Georges Sorel a politikai gondolkodó*. Budapest, Osiris.
- Talmon, Jacob L. 1970: The Legacy of Georges Sorel: Marxism, Violence, Fascism. *Encounter*, 34. évfolyam, 2, 47–60.
- Talmon, Jacob L. 1981: *The Myth of the Nation and the Vision of the Revolution*. Berkeley, University of California Press.
- Vivarelli, Roberto 2017: Introduzione. In Sorel, Georges *Scritti politici*. Milano, UTET.
- Wilde, Lawrence 1986: Sorel and the French Right. *History of Political Thought*, 7. évfolyam, 2, 361–374.